

עמיה ליבליך

פסיכולוגיה ואני

בשאלות שהציגו העורכות לכותבות שהוזמנו, כמוני, לכתוב קצרות לגיליון הראשון של **קריאות ישראליות** חזר שלוש פעמים צמד המונחים "הדיסציפלינה שלך". אם כן, מהי הדיסציפלינה שלי? האם יש לי כזו? אולי אני פליטה חסרת בית? ואולי אני בין־תחומית, משייטת בעולם האקדמי בלא גבולות כללי? ועוד שאלה קשה – האם מה שאני עוסקת בו בארבעים השנים האחרונות הוא בכלל "אקדמיה" או "דיסציפלינה" או שמה פשוט כתיבה?

ובכן, מה שכתוב בתעודת הדוקטור שלי מהאוניברסיטה העברית בירושלים, יולי 1967, הוא שהוכתרתי (כך!) בתואר דוקטור לפילוסופיה בפקולטה למדעי הרוח והחברה. ההתייחסות לפסיכולוגיה הופיעה בכותרת עבודת הדוקטור שלי: "השפעת לחץ פסיכולוגי על נטילת סיכון". במאמר מוסגר אגיד כי בימים אלה, כאשר אני מעלה בדעתי לעיתים את עבודת הדוקטור שלי ואת התקופה הרחוקה ההיא, אני נדהמת, ואפילו מזועזעת, מן ההיעדר של כל חשיבה על סוגיית האתיקה העולה מהניסויים בבני אדם, במחקרי כמו גם במחקריו הקליניים של הפסיכולוג סטנלי מילגרם. ממש מהמם. אולי זו אפילו עילה לזנוח את הדיסציפלינה "שלי"... כך או כך, התקבלתי לעבודה במסלול אקדמי תקני מיד בסיום הדוקטורט, ובכל שנותיי באוניברסיטה העברית עד לפרישתי הועסקתי במחלקה לפסיכולוגיה.

היום כבר איני מכנה את הפסיכולוגיה "הדיסציפלינה שלי". מר פסיכולוגיה ואנוכי התגרשנו מזמן.

לשלול זה קל למדי, כלומר להסביר מה אני לא. בהגדרה המילונית של דיסציפלינה מוזכר המונח "תחום דעת". אני מציעה הגדרה משלי, חברתית יותר ופילוסופית פחות:

בדיסציפלינה שלי נמצאים נשים וגברים שאיתם אני יכולה לשוחח, למסור ולקבל רעיונות וממצאים וגם לחלוק לבטים. זוהי אפוא חבורה, או, לחלופין, חברותא. במציאות שלי זוהי פחות או יותר הקהילה המתכנסת בכנסים בינלאומיים דו־שנתיים (עד הקורונה...) תחת הכותרת Narrative Matters. כל המשייכים את עצמם לחבורה עוסקים בנרטיבים שבני אדם מספרים לעצמם ולזולתם. יש בנו היסטוריונים, סוציולוגים ואנשי חינוך, עבודה סוציאלית, רפואה וקרימינולוגיה. פסיכולוגים בהכשרתם, כמוני, יש קומץ בלבד, אך משום מה בכל התכנסות הפסיכולוגים נהנים ממעמד חשוב ומיוחד – אולי משום שכאשר בוחנים אותנו על רגל אחת, המקצוע הזה נחשב המדעי מכולם.

הגעתי ללימודי פסיכולוגיה כי רציתי להבין בני אדם, ובכללם את עצמי. בתוך המסגרת האקדמית נכפה עליי איגוף ענקי. למדתי סטטיסטיקה ופיזיולוגיה, ערכתי ניסויים על משקלות תת־סיפיים ועל גנטיקה של פרוכוסים אצל עכברים, השכלתי לסכם ספרי לימוד באנגלית, והבנתי את הנלמד. האם הבנתי בני אדם? לפי הפשט – לא ממש. מה שלמדנו היה על התנהגות, ולא על הבנה; על הנצפה, ולא על הכוונה; על בעלי חיים, ולא על בני אדם; על ילדים, ולא על מבוגרים; על אנשים מופרעים או חולים, ולא על אנשים נורמלים, המתפקדים בחברה. ויותר מזה: כל מה שלמדנו התבסס על ספרות מחקר אמריקאית ועל תאוריות אירופיות. ומה מזה באמת מתאים לחיים במדינת ישראל שבמזרח התיכון, ארץ מהגרים, למודת המלחמות ורדופת השואה?

בחיי המקצועיים כאקדמאית חל מפנה גדול כשבעקבות ההלם של מלחמת יום הכיפורים החלטתי להקדיש את עבודתי להבנת חיינו כחברה ישראלית הנדרשת לעמוד בלחצי המציאות שוב ושוב. עם התוכן שבחרתי לעסוק בו בחרתי גם בשיטה: לא עוד שאלונים וניסויי מעבדה עתירי עיבודים סטטיסטיים, אלא הקשבה ועיון בסיפורים הטבעיים שמספרים ישראלים נורמלים לכאורה (להבדיל מפסיכולוגיה קלינית, המוקדשת לטיפול בהפרעות שונות) על סוגיות שונות שבחינו כאן. בשנות ה־70 של המאה ה־20 כבר פנתה הפסיכולוגיה, כמדע, יותר ויותר אל חקר המוח. התכנים והשיטות שבחרתי לעבוד בהם במחקריי נדחקו לקרן הזווית של מדע הפסיכולוגיה, כמעט מחוץ לגדר. אף על פי שלדעתי השתמשתי בידע הפסיכולוגי שרכשתי גם במחקריי החדשים, לא מצאתי את מקומי בדיסציפלינה שלי. המשכתי, ואף התקדמתי, בתפקידי האקדמיים באוניברסיטה העברית, אך בין הפסיכולוגיה האקדמית וביני קמה גדר, שגבהה והתעבתה ככל שנקפו השנים.

בינתיים התפתחה קהילת חוקרות וחוקרים שהגדירה את עצמה על ידי השיטה שהם נקטו בעבודתם – מחקר איכותני – ואני מצאתי בית בתוכה, ואולי "דיסציפלינה". מהלך זה התרחש בעת ובעונה אחת בישראל, בארצות הברית ובכמה ממדינות אירופה. רוב מי שדגלו בשיטות איכותניות היו אנשי חינוך, ומהם התפתחה קהילה גדולה ומגוונת של בעלי מקצועות אקדמיים שונים. זוהי למעשה קהילה אינטרדיסציפלינרית ולא דיסציפלינה מוגדרת. כל מי שעוסק במחקר איכותני, כלומר לא במספרים אלא במילים או בתמונות, שייך לקהילתנו, יהא נושא העבודה שלו אשר יהא. כיום זו הקבוצה שאני מתייחסת אליה. אחד מאפיוניה של קהילת החוקרות והחוקרים הזאת הוא פתיחותה למגוון עצום של חוויות אנושיות, פרטיות וחברתיות אגב התמקדות מיוחדת בהחזרת "קולות" שנאלמו מהאקדמיה ומהחברה שאנו חיים בה אל מרכז הבמה.

ומכאן לשלוש השאלות שנשאלתי על ידי מערכת **קריאות ישראליות**. אני סבורה שהסוגיה המאתגרת ביותר של שדה הדעת שאני מדברת עליו כאן קשורה בעולם האקדמי עצמו. כוונתי לסוגיית ההתקבלות. בתחומים אקדמיים רבים, וגם בעולם המעשה החפץ בידע שימושי, שוררת חשדנות המובילה להסתייגות מממצאים שאופייים איכותני. "את מספרת סיפורים טובה", אומרים לי, "אבל מה המסקנה שאת מציעה?" או "מה מידת ההכללה האפשרית מכל קובץ הסיפורים המרתקים הללו?". כל זמן שעבודותיהם של תלמידינו נתקלות בקשיים של ביצוע, מימון ואישור במוסדות האקדמיים שהם משתייכים אליהם, שומה עלינו לבנות גשרים וכלים רטוריים כדי להתקבל דווקא בלבוש האיכותני או הנרטיבי שאנו נותנים ל"אמת" שלנו, זו שאי-אפשר להוכיח אותה בתוצאות מספריות "משמעותיות", במובן הסטטיסטי של מונח זה. המשמעות, אנו טוענות וטוענים, אינה במספרים אלא בעולם התכנים, ואת העולם הזה אין כל אפשרות לכמת.

כבר שנים לא מעטות שוקדות חברות וחברים שלי בארצות הברית על פיתוח קני מידה לאיכותו של המחקר האיכותני, גם למען החוקרים עצמם וגם בשביל המזהים את עצמם עם הממסד האקדמי והעורכים כתבי עת, שהפרסום בהם הוא כלי להפצת הידע והחקר, מחד גיסא, ולקידומו של החוקר, מאידך גיסא. בארצות הברית נוסדה פלטפורמה מכובדת למחקר נרטיבי דרך הסתדרות הפסיכולוגים האמריקאית (APA) וכתב העת המיוחד שיוצא בחסותה (*Qualitative Psychology*). במקום המונחים הפוזיטיביסטיים של מהימנות, תקפות והכללה מציעים במסגרות אלו קני מידה חדשים התואמים את שיטות המחקר החדשות.

לדעתי התפתחות זו, קידומה והדאגה להתקבלותה הם האתגר הגדול ביותר שעומד לפני הדיסציפלינה שלי, בישראל ובמדינות העולם כאחת. עלינו להוכיח כי אנו עושים עבודה אקדמית טובה וחדשנית שערכה תאורטי ושימושי גם יחד.

אם אני מתבקשת להצביע על אירוע רב חשיבות ומכונן בישראל למה שתיארתי למעלה, אני בוחרת בהקמתו של המרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. גוף אקדמי זה הוקם בשנת 2008 ביוזמתה של פרופ' לאה קסן ובמימון משותף של האקדמיה הלאומית למדעים ואוניברסיטת בן-גוריון. המרכז הזה הוא היחיד מסוגו בארץ ואחד משמונה מרכזים דומים בעולם: בקנדה, באוסטרליה, בברזיל, בקוריאה הדרומית, במקסיקו, בהולנד ובדרום אפריקה. בהגדרה הרשמית של המרכז, כפי שהיא מופיעה באתר האינטרנט שלו, נכתב כך:

מטרתו הראשונה של המרכז הינה ליצור ולבסס קהילה אינטרדיסציפלינרית של חוקרים/ות איכותניים/ות בישראל. באמצעות הפעלת רשימת תפוצה דינמית ובאמצעות הכנסים המתקיימים פעם בשנתיים וסוחפים אליהם חוקרים/ות רבים/ות, מצליח המרכז להוות חממה לפיתוחם של קשרים הדוקים בין חוקרים/ות ממוסדות שונים בישראל ולפרויקטים רבים של מחקר. בנוסף, מהווה המרכז מנוף להוראה של מחקר איכותני, ולהכשרת חוקרים צעירים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל. כיום מהווה המרכז מוקד ללמידה, הוראה, הכשרה ומחקר לחוקרים ממגוון רחב של דיסציפלינות – ביניהן ניתן למנות כאלו שהקשר שלהן למחקר איכותני הוא בעל ותק ולרוב אף מעמד מבוסס, כמו סוציולוגיה, חינוך, עבודה סוציאלית, תקשורת, לימודי תרבות ופסיכולוגיה, וכאלו שבהן המחקר האיכותני פוסע פסיעות ראשונות, כמו גיאוגרפיה, מקצועות הבריאות, רפואה ותכנון ערים. ייחודו של המרכז הוא בכך שהוא משלב בין פעילות שמטרתה עיגון וביסוס של שיטות המחקר האיכותניות המקובלות יותר כמו נרטיב, סיפורי חיים או ניתוח שיח, לבין פעילות שמטרתה קידום ופיתוח של גישות מחקריות חדשניות וביקורתיות, כמו שיטות מחקר אמנציפטוריות, מחקרי פעולה משתפים, מחקר מבוסס אמנות, מחקר ויזואלי, או אוטואתנוגרפיה. (ראו "[אודות המרכז](#)" באתר המרכז)

מראשית הקמתו ועד היום אני מעורבת בעבודת המרכז. זו אינה עבודה פסיכולוגית כפי שהתרגלנו לראותה או כפי שחינכו אותי ואת חבריי הוותיקים במאה הקודמת במחלקות האקדמיות לפסיכולוגיה בישראל ובעולם. לדעתי מקומה של דיסציפלינה זו במתחם

הפסיכולוגיה האקדמית היום הוא אפילו קטן מבעבר. המחלקות לפסיכולוגיה הפועלות היום צמאות להכרה מצד מדעי הטבע וחקר המוח, וזה הקו המנחה את כל התוכנית החינוכית שלהן.

וכאן אני רוצה להציע מחשבה חדשה: אולי אבד הכלח על ההבחנות הדיסציפלינריות כולן, ואולי הגיע הזמן לשילובים חדשים שירעננו את גוף המחקר האקדמי ואת שימושיו בחיים; אולי הגיע הזמן להציע ללומדים ידע המתאים יותר לתקופתנו. בגילי המופלג אני תומכת בפלורליזם במובנו הרחב ביותר. בני אדם, שפותיהם, מנהגיהם וקהילותיהם שונים מאוד, וכפי שעליי לקבל את האחרים בסובלנות, בהקשבה ובחמלה, כך צריכה להיות גם ההבנה שיש סוגים שונים של פסיכולוגיה, או פסיכולוגיות, ולכולם יש מקום באותה משפחה. איאחז באילן גבוה, בפילוסוף לודוויג ויטגנשטיין, באמצעות מילותיו של פילוסוף ידוע אחר, ג'ון סרל (Searle), שכתב עליו:

ויטגנשטיין גרס שכדי להבין סוג מסויים של שיח, כגון השיח הדתי או כל סוג אחר של שיח [למשל השיח הנרטיבי המציג סיפורי חיים ומנתח אותם], צריך לבדוק מה התפקיד שהוא בעצם ממלא בחייהם של בני אדם. הטעות הטיפוסית לדעתו [של ויטגנשטיין] של החיים האינטלקטואלים במאה העשרים הייתה הניסיון לדון בכל מאמץ אינטלקטואלי כבמפעל שמשתדל להיות דומה למדע. הוא האמין שיש מקום למדע כמו שיש מקום לכל דבר אחר, אבל טועה מי שמטפל בנושאים שברור מאליו שאינם צורות של מדע או טכנולוגיה כאילו היו ניסיונות מסוג ב' להגיע לרמה של מדע או טכנולוגיה. (מצוטט אצל מגי, 1997, 459)

מקור

מגי, בריאן (1997). **הפילוסופים הגדולים: מבוא לפילוסופיה המערבית**. תרגום: יהודה מלצר. תל אביב: ידיעות אחרונות.

פרופ' עמיה ליבליך, ראש ביה"ס לחברה ואמנויות, המכללה האקדמית אונג.
דוא"ל: msamia@mail.huji.ac.il